

УДК 339.98: 658.64:658.8:61

Н. В. Резнікова,
доктор економічних наук, доцент, професор кафедри світового господарства та міжнародних економічних відносин Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
О. А. Іващенко,
кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Національної академії статистики, обліку і аудиту
О. І. Войтович,
лікар

ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ЛІКУВАЛЬНОГО І ОЗДОРОВЧОГО ТУРИЗМУ В КОНТЕКСТІ ОЦІНКИ ПОТЕНЦІАЛУ МІЖНАРОДНОГО РИНКУ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

N. Reznikova,
Doctor of Economics, Associate Professor at the Chair of World Economy and International Economic Relations of Institute of International Relations Taras Shevchenko National University of Kyiv
O. Ivashchenko,
PhD (Econ.), Associate Professor, Head of Department of Management of Foreign Economic Activity of National Academy of Statistics, Accounting and Audit
O. Voitovych,
MD

THE RELATION BETWEEN THE NOTIONS OF HEALTH CARE TOURISM AND WELLNESS TOURISM IN THE CONTEXT OF ASSESSMENT OF THE CAPACITY OF THE INTERNATIONAL MARKET OF MEDICAL SERVICES

У статті розглядається потенціал міжнародного ринку медичного туризму крізь призму складових ринку медичних послуг — ринку лікувальних послуг, ринку оздоровчих послуг, ринку спа-послуг. Враховуючи відсутність уніфікованого підходу до визначення сутності та форм медичного туризму серед різних інституцій, з метою уникнення термінологічної плутанини та оцінки потенціалу його росту, запропонована його альтернативна класифікація на лікувальний та оздоровчий. Виокремлено детермінанти розвитку медичного туризму та визначено джерела попиту на медичні послуги.

The capacity of the international market of medical services is analyzed through the prism of the components of the market of medical services: the market for health care, the market for wellness, the market for spa-services. Considering that various institutions do not have a unified approach to the definition of the essence and forms of medical tourism, its alternative classification into health care tourism and wellness tourism is proposed in order to prevent a terminological confusion when assessing its capacity for growth. The determinants of medical tourism development and the sources of demand for medical services are outlined.

Ключові слова: міжнародний медичний туризм, медичні послуги, лікувальні послуги, оздоровчі послуги, спа-послуги.

Keywords: international medical tourism, medical services, health care services, wellness services, spa-services.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Медичний туризм — це сучасна концепція, але не нова туристична практика. Попри те, що дотепер не існує уніфікованого підходу до її визначення та вимірювання, важливість медичного туризму в розвитку туристичного напрямку почала визнаватися. Відповідно до класифікації туристичного сегменту залежно від причин подорожей, рекомендованих Всесвітньою туристичною організацією, однією з основних груп є курортний туризм з метою оздоровлення або лікування. Розуміння медичного туризму часто ототожнюється з медичними подорожами, оскільки в нього входить подорож до різних країн з медичних міркувань [1, с.25].

Глобалізація і лібералізація ринку послуг породжує нові напрями медичного туризму. Країни, які взяли курс на розвиток даного нішевого туризму, усвідомлюють економічні вигоди, що він продукує. Втім успіх медичного туризму залежить не лише від рівня економічного розвитку приймаючих країн, стаючи фактором економічного зростання для країн, що розвиваються, які дедалі активніше включають туризм у свої національні стратегії [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медичний туризм вважається подорожжю за межі місця проживання особи з метою отримання медичного лікування, проведення діагностики стану здоров'я або хірургічного чи консервативного лікування, діагностичного дослідження або терапії; охоплює туристів, які використовують інфраструктуру призначення та туристичні об'єкти. Існують різні визначення медичного туризму, але найбільш загальне відзначає медичний туризм як форму оздоровчого туризму. Різниця між цими двома видами оздоровчого туризму полягає в тому, що медичний туризм передбачає наявність медичного діагнозу, який потребує подальшого підтвердження, діагностики та лікування медичними процедурами і вважається реактивною формою оздоровчого туризму, тоді як оздоровчий туризм охоплює комплекс превентивних заходів, що передбачають запобігання розвитку хвороби або підтримку стану пацієнта альтернативними процедурами, не передбачаючи використання спеціалізованих клінік, спеціалізованих медичних працівників або надання інвазивних процедур. На 9-ій Національній конференції з охорони здоров'я, яка відбулася в м. Росток у Німеччині в 2013 році, медичний туризм визначався як галузь індустрії охорони здоров'я та туризму, що сприяє підтриманню та відновленню здоров'я в цілому та благополуччя, зокрема, за допомогою авторизованих медичних послуг. Медичний туризм — це не лише подорож для поліпшення здоров'я, але це економічна діяльність, що передбачає торгівлю послугами, що представляє собою об'єднання принаймні двох галузей економіки — туризму та медицини [3]. Слід застерегти, що в Уставі Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (ВООЗ) наводиться визначення здоров'я як стану повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не тільки такого, що характеризує відсутність хвороби чи фізичних вад [4]. Відтак за таким підходом спектр послуг з медичного туризму може охоплювати процедури, спрямовані на забезпечення фізичного, душевного та соціального благополуччя, а також послуги із лікування виявлених та запобігання розвитку потенційних хвороб.

М.Букман і К. Букман пропонує класифікацію послуг з медичного туризму в наступних категоріях: а) інвазивні, б) діагностичні, в) ті, що стосуються способу життя. Найпопулярнішою інвазивною процедурою продовжує залишатися стоматологія через те, що лікування та відновлення відбуваються швидко, дозволяючи пацієнту паралельно отримувати альтернативні туристичні послуги. Стоматологічна допомога та пластична хірургія (також популярна інвазивна категорія процедур) рідко покриваються умовами страховки пацієнта. Інвазивні процедури включають, серед іншого, хірургічне втручання, лікування онкологічних та ортопедичних хвороб. Діагностичний сектор процвітає протягом останнього десятиліття, особливо для скринінгу крові, визначення щільності кісток, кардіологічних стрес-тестів, рівня ліпідів та електрокардіограми. Дедалі частіше профілактичний огляд здоров'я здійснюється під час відпустки, що вкотре виправдовує поєднання в одному терміні «медицини» та «туризму». За визначенням ВООЗ, спосіб життя — це спосіб існування, заснований на взаємодії між умовами життя і конкретними моделями поведінки індивіда [4]. Відповідно, медичними послугами за критерієм способу життя буде виступати цілий комплекс медичних послуг, що впливають на спосіб існування людини і призводять до зниження ризику розвитку захворювань.

Медичний туризм охоплює широкий спектр послуг, таких як оздоровчий відпочинок, харчування, зниження стресу, зниження ваги, омолоджувальні процедури. Окрім цього, цей сегмент включає в себе проживання, харчування, транспортні послуги, розважальні послуги, а тому конкурентна перевага країни-надання послуг залежить від здатності використовувати переваги географічного розташування, культурного надбання, історичних пам'яток, ноу-хау, людських ресурсів, особливостей маркетингу тощо. На думку Д. Бенхасіна, туризм в сфері охорони здоров'я — це сукупність всіх відносин та явищ, що виникають в результаті подорожі та проживання людей, головним мотивом яких є збереження, покращення та/або відновлення їхнього фізичного, психічного та соціального здоров'я за допомогою системи охорони здоров'я, для яких країна надання послуг не є основним чи постійним місцем проживання чи місця роботи [5, р. 36].] За підходом М. Сміта, туризм в сфері охорони здоров'я передбачає надання медичними закладами широкого спектру

послуг із використанням природних ресурсів країни, зокрема, мінеральної води та клімату [6, р. 358]. Дж. Коннел, надаючи визначення медичного туризму, описує його як наслідок мотиваційних та поведінкових особливостей людей, які подорожують з країни проживання до іншої країни з вираженою метою доступу до медичного лікування [7]. П. Каррера та Дж. Бріджіс визначають медичний туризм як організовану поїздку за межі своєї юрисдикції з питань охорони здоров'я для поліпшення або відновлення здоров'я через вдавання до медичних інтервенцій [8]. К. Войт, Дж. Браун, Дж. Ховат ідентифікують «Wellness туризм» як сукупність всіх відносин, що виникають в результаті подорожі людьми, мотив яких повністю або частково зводиться до підтримання або пропаганди їхнього здоров'я та добробуту, а також тих, хто перебуває принаймні одну ніч на об'єкті, спеціально призначеному для поліпшення фізичного, психологічного, духовного та / або соціального добробуту людей [9, р. 17]. За більш широким підходом Д. Дмитровскі та А. Тодоровича, «Wellness туризм» фокусується на зусиллях людей, спрямованих на збереження їхнього стану здоров'я через зотримання доступу до послуг, яку надають медичні заклади [10]. Втім, на нашу думку, в такій інтерпретації втрачається змістовна характеристика «Wellness туризму» як такого, що не передбачає примусового споживання послуги задля збереження життя. Натомість «Spa tourism», за визначенням М. Сміта та та Л. Пужко, зосереджений на релаксації, зціленні чи поліпшенні стану тіла в санаторіях з використанням потенціалу профілактичної, оздоровчої та/або лікувальної медицини [6]. Враховуючи відсутність уніфікованого підходу до визначення змісту медичних послуг, завдання дослідження полягає у виокремленні форм лікувального та оздоровчого туризму з метою визначення економічного потенціалу міжнародного ринку послуг в сфері охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Детермінантами розвитку медичного туризму для приймаючих країн виступають: приватні та державні інвестиції в інфраструктуру системи охорони здоров'я, міжнародна сертифікація та акредитація медичних послуг та постачальників, наявність міжнародного пацієнта, менша вартість або краща якість медичних процедур, політична та соціальна стабільність, відмінна інфраструктура туризму, хороша репутація клінічного досвіду, докази історії досягнень медичної галузі, успішне впровадження найкращих практик та новітніх медичних технологій, високоосвічений медичний персонал, страхові поліси транскордонного характеру, недосконала юридична база та релігійно-культурологічні особливості певних країн. За підходом К. Аллена [11], попит на медичні послуги, якщо його класифікувати за ознакою туриста, щонайменше поділяється на чотири категорії. Втім ми пропонуємо розширити класифікацію К. Аллена шляхом введення п'ятої категорії туристів.

1. Медичні туристи з багатих країн, які подорожують з метою отримання медичних послуг до країн, що розвиваються.

2. Медичні туристи з країн, що розвиваються, які подорожують з метою отримання медичних послуг в інші країни, що розвиваються.

3. Медичні туристи (багаті громадяни) з країн, що розвиваються, які подорожують для з метою отримання медичних послуг в багаті країни (зворотний медичний туризм).

4. Внутрішній медичний туризм (медичні туристи, які подорожують з одного міста в інше місто в масштабах однієї і тієї ж країни).

5. Медичні туристи з країн, де юридично заборонено певні види лікування (в тому числі, з релігійних міркувань), в країни, де це дозволено (стосується терапевтичного клонування, евтаназії, сурогатного материнства, абортів, трансплантології тощо).

Громадяни з розвинених країн мають мотивацію у отриманні медичних туристичних послуг в країнах, що розвиваються, з наступних причин: менша вартість медичних послуг у країнах, що розвиваються (отримані заощадження від нижчої вартості медичних послуг становить від 30% до 85%); медичне страхування лише частково покриває очікувані витрати; національні списки очікування на надання медичних послуг; наявність унікального пакету медичних послуг; можливість поєднання дозвілля із задоволенням медичних потреб; географічна близькість; індивідуальна потреба у здійсненні подорожей та отримання цивілізаційних вражень (культурний туризм).

Потреба громадян країн, що розвиваються, визначається головним чином: високим рівнем якості обслуговування; високим рівнем медичної техніки та обладнання; кваліфікацією медичного персоналу; спеціалізацією в наданні медичних процедур; відмінною медичною інфраструктурою.

Крім того, існують і глобальні фактори, що застосовуються для обох сегментів: адміністративні й регуляторні обмеження; релігійні лібералізація транспорту та розвиток авіаперевізників з низькими витратами, медична та туристична візова політика, медична сертифікація та акредитація, глобальне старіння населення (так, до 2025 р. мандрівники у віці "65+" більше, ніж подвоїть свої міжнародні поїздки до 180 мільйонів поїздок на рік); збільшення особистого доходу та розвиток кредитних платежів; схильність до збільшення витрат на подорожі.

Осмилюючи змістовне наповнення поняття «медичний туризм», слід визначитись з поняттям «здоров'я». Ми приймаємо визначення Ф.Л. Іллі та Г. Тігу [2], за яким здоров'я – це стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороби та нездужання, що майже повністю відповідає раніше наведеному визначенню ВООЗ. Така інтерпретація відповідає широкому характеру ринку оздоровчого туризму, який містить не лише елементи позбавлення від вже виявлених хвороб, але також охоплює весь спектр захисту від виникнення хвороб до підтримання здоров'я та благополуччя, а також від лікування до профілактики, а потім заохочення підтримувальних процедур. Аналіз клієнтської бази медичних туристів засвідчує про перевагу туристок-жінок над туристами-чоловіками, особливо у сегменті оздоровчого туризму. На нашу думку, саме тому класифікація оздоровчого туризму може бути доповнена медичним спортивним туризмом та йогою-туризмом. М.

Сміт та Л. Пучко [6], зокрема, визначають оздоровчий туризм як таку форму туризму, яка зосереджена на фізичному здоров'ї, але який також поліпшує розумовий та духовний добробут та підвищує здатність людей до задоволення власних потреб і кращого функціонування в їхньому середовищі та суспільстві.

За підходом М. Сміта і Л. Пучко, спа-туризм визначається як туризм, орієнтований на релаксацію, оздоровлення або оздоровлення тіла в санаторіях з використанням профілактичної оздоровчої та / або лікувальної техніки". Якщо «spa-туризм» (більш традиційний лікувальний, санаторно-курортний, медичний/клінічний) спрямований на подолання конкретних захворювань та реабілітацію або корекцію тіла, то «wellness» туризм є принципово новою течією, розрахованою на фізично і ментально здорових людей та спрямованою на підтримання загального здоров'я та соціального благополуччя [12]. «Wellness», на думку О. Шаповалова і Ю. Сапи [12] не слід асоціювати з лікувальним туризмом, оскільки він передбачає первинну профілактику захворювань, тоді як лікувальний туризм являє собою профілактику другого-третього рівня чи навіть реабілітацію, що спрямовані на перешкоджання розвитку вже існуючих захворювань чи відновлення втраченого стану. В свою чергу, «wellness» іноді ототожнюється з оздоровчим туризмом.

Хоча окремі організації (такі, як Глобальний Wellness Інститут) і включають спа-туризм у wellness туризм [14], ми вважаємо за необхідне розмежування даних понять, а тому розглядаємо останній як окремий вид туристичного туризму, що поєднує в собі медичні та немедичні елементи. Це стосується того, що К. Хол [15] описує як безперервний перехід від «хвороби» до «здоров'я», і, нарешті, «добробуту (wellness)», а також континуум послуг, що переходять від «лікувальної» до «профілактичної» і, нарешті, «промоційної» стадій (рис. 1). Рис.1 відображає той факт, що саме хвороба стає поштовхом до отримання послуг медичного туризму, в той час, як оздоровчий туризм можна сприймати як просування послуг для здорових громадян, які хочуть утримати здоровий стан. Профілактика може бути пов'язана з курортним туризмом, який зачіпає людей з хронічними захворюваннями або медичними показаннями до отримання оздоровчих послуг. Медичний, оздоровчий, spa-туризм і wellness-туризм включає: трансплантаційний туризм; туризм, що забезпечує репродуктивні права чоловіків та жінок (т.зв. аборт-туризм та послуги сурогатних матерів); косметичну пластичну хірургію; стоматологічний туризм та інші. Таким чином, на Рис.1 зображене взаємопереплетення форм туризму в сфері охорони здоров'я з виокремленням чотирьох його типів.

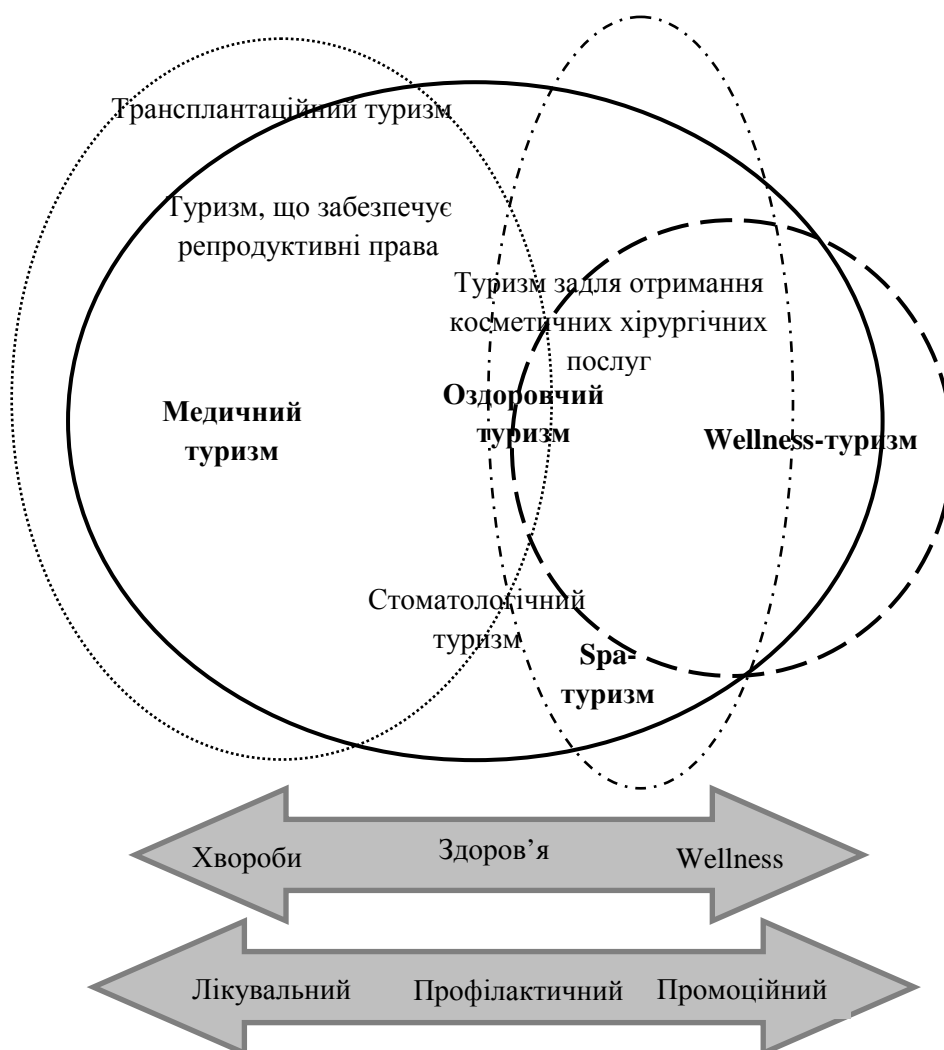

Рис. 1. Форми туризму в сфері охорони здоров'я

Джерело: [14]

Як видно з Рис. 1, медичний туризм передбачає наявність багатьох підвидів послуг, таких як: трансплантаційний туризм; туризм з метою народження дитини або позбавлення вагітності; туризм з метою регулювання ваги (дієтологія) або хірургічного зниження зайвої ваги; стоматологічний туризм; пластична хірургія та інші. Рішення пацієнтів вдаватися до послуг медичного туризму не завжди приймаються під впливом аналізу передбачуваних витрат з лікування чи за рекомендаціями на основі отриманих клінічних результатів. Окремі країни вже набули спеціалізацію у наданні тих чи інших медичних послуг (Іспанія як країна, де краще народжувати дітей; Угорщина чи Польща як центри надання стоматологічних послуг), втім окремі (наприклад, такі, як Індія, Ізраїль) надають широкий спектр медичних послуг [16].

Важливими чинниками стимулювання wellness-туризму стають: співпраця із зацікавленими сторонами у просуванні послуг; природні умови та умови навколишнього середовища; попит із сусідніх ринків, включаючи потенціал внутрішнього ринку; традиції та культура; практика виховання працівників у сфері туризму. «Wellness» — це широка концепція, її значення визначається культурно та географічно. Наприклад, якщо wellness на Півдні Європи пов'язане з приморськими ландшафтами, морським повітрям, уповільненим темпом життя і середземноморською їжею, скандинавський варіант «wellness» базується на природній простоті як базовій філософії відпочинку (прогулянки, плавання).

Оскільки wellness туризм більшою мірою асоціюється із комерційною діяльністю, стаючи невід'ємним атрибутом преміум-туристичних продуктів (на відміну від медичного, що може мати імперативний характер і спа-туризмом, який може стати складовою, наприклад, бізнес-туризму) відсутність спеціалізації країни у тому чи іншому сегменті медичних послуг може загострювати конкуренцію між операторами на ринку оздоровчих послуг і відтак гальмуватиме використання потенціалу країни у нарощуванні обсягу туристів. Як зазначає Дж. Дерко [17], діяльність лікувальних курортів в Словаччині наразі впливає на комерціалізацію спа-послуг, спрямованих на зростання витрат у сфері охорони здоров'я і збільшення пропозиції послуг, що не покриваються медичним страхуванням за рахунок маркетингового просування останніх. Дослідження польського ринку спа-послуг продемонструвало, що для спа-курортів існує істотна відмінність між комерційними та некомерційними курортними туристами. В свою чергу, у Німеччині традиційні курорти суттєво постраждали від нещодавніх реформ німецької системи охорони здоров'я та відреагували зменшенням пропозиції послуг, зосереджуючись більше на розвитку wellness-сегменту, що вкотре актуалізує подібність між медичним і спа-туризмом.

Втім, враховуючи відсутність уніфікованого підходу до визначення сутності та форм медичного туризму серед різних інституцій (the WTO, the World Health Organization, the World Tourism Organization, the World Travel and Tourism Council, the European Spas Association, the Global Wellness Institute and Spaincares), а також країнові особливості його розподілу на підвиди залежно від діючого законодавства (наприклад, в США — “health care tourism”, “medical tourism”, “spa-tourism”, “wellness tourism”, в Україні — лікувально-оздоровчий туризм), з метою уникнення термінологічної плутанини та оцінки потенціалу туризму в сфері охорони здоров'я, нами пропонується альтернативна його класифікація на лікувальний та оздоровчий.

Лікувальний туризм передбачає наявність медичного діагнозу, який потребує подальшого підтвердження, діагностики та лікування медичними процедурами. До лікувального туризму віднесено ті види медичного туризму, що супроводжуються наданням хірургічного та/або консервативного лікування. Найбільш затребуваним є надання наступних послуг:

- послуг з трансплантації;
- послуг, що забезпечують репродуктивні права;
- послуг біопротезування;
- послуг терапевтичного клонування;
- послуг пластичної хірургії;
- послуг з лікування порушення обмінних процесів;
- стоматологічних послуг;
- послуг з діагностики та лікування доброякісних та злоякісних пухлин;
- реабілітаційних послуг, тощо.

Оздоровчий туризм охоплює комплекс превентивних заходів, що передбачають запобігання розвитку хвороби або підтримку стану пацієнта альтернативними процедурами, не передбачаючи використання спеціалізованих клінік, спеціалізованих медичних працівників або надання інвазивних процедур. До оздоровчого туризму нами віднесено:

- спортивний туризм;
- йога-туризм;
- спа-туризм (в т.ч. туризм з метою отримання косметологічних послуг);
- курортний туризм (санаторно-курортне лікування), тощо.

Висновки. Зростання обсягів міжнародного ринку послуг охорони здоров'я відкриває можливість як для розвинених країн, так і тих, що розвиваються, скористатись перевагами світового ринку медичних послуг як специфічного елемента ринкової системи, що формує самостійний сектор виробництва нематеріальних благ. Сегментація ринків медичних послуг за спеціалізацією і стандартизація процесу їхнього надання в країнах з різним рівнем економічного розвитку стають драйвером росту як оздоровчого, так і медичного туризму. Виокремлюється

п'ять потоків туристів — медичні туристи з багатих країн, які подорожують з метою отримання медичних послуг до країн, що розвиваються; медичні туристи з країн, що розвиваються, які подорожують з метою отримання медичних послуг в інші країни, що розвиваються; медичні туристи (багаті громадяни) з країн, що розвиваються, які подорожують для з метою отримання медичних послуг в багаті країни (зворотний медичний туризм); внутрішній медичний туризм (медичні туристи, які подорожують з одного міста в інше місто в масштабах однієї і тієї ж країни); медичні туристи з країн, де юридично заборонено певні види лікування (в тому числі, з релігійних міркувань), в країни, де це дозволено (стосується терапевтичного клонування, евтаназії, сурогатного материнства, абортів, трансплантології тощо). Відтак зростання попиту на туристичні послуги в медичному сегменті може сприяти підвищенню темпів економічного зростання країн-надавачів послуг. Потенціал медичного туризму, пов'язаного з торгівлею медичними послугами, підсилуватиметься під впливом міжнародної акредитації й сертифікації як детермінант розвитку медичного туризму. Індустрія медичного туризму ставатиме дедалі більш структурованою й базуватиметься на якості та безпеці медичних послуг та їхніх постачальників. Розбудова національної інфраструктури послуг, впровадження медичних інноваційних та інформаційних технологій, зростання середнього класу в країнах, що розвиваються й тривалості життя в розвинених країнах при одночасному зменшенні доходів, а відтак — і доступності медичних послуг в країні-проживання, ставатимуть драйверами росту міжнародного ринку послуг охорони здоров'я й стимулюватимуть запит на міжнародний оздоровчий туризм.

Література.

1. Заблоцька Р.О. Світовий ринок послуг: підручник / Р.О. Заблоцька. – К.: Знання України, 2003. – 280 с.
2. Іє F.L. Medical tourism market trends – an exploratory research [Electronic resource] / F.L. Іє, G. Tigu. – Mode of access: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/picbe.2017.11.issue-1/picbe-2017-0114/picbe-2017-0114.pdf>
3. Bookman M. Medical tourism in developing countries / M. Bookman, K. Bookman. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 245 pp.
4. World Health Organization: UN public health agency [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.britannica.com/topic/World-Health-Organization>
5. Benhacine D. German Health and Wellness Vacationers: Market Analysis and Recommendations / D. Benhacine, T. Hanslbauer, S. Nungesser // *Selective Tourism*. – 2008. Vol. 1(3). – P. 32-52.
6. Smith M. More than a special interest: Defining and determining the demand for health tourism / M. Smith, L. Puczkó // *Tourism Recreation Research*. – 2015. – Vol. 40(2). – P. 205-219.
7. Connell J. Contemporary medical tourism: Conceptualisation, culture and commodification / J. Connell // *Tourism Management*. – 2013. – Vol. 34. – P. 1-13.
8. Carrera P.M. Globalization and healthcare: understanding health and medical tourism / P.M. Carrera, J.F. P. Bridges // *Expert Review of Pharmacoeconomics and Outcomes Research*. – 2006. – Vol. 6(4). – P. 447.
9. Voigt C. Wellness tourists: in search of transformation / C. Voigt, G. Brown, G. Howat // *Tourism Review*. – 2011. – Vol. 66(1/2). – P. 16-30.
10. Dimitrovski D. Clustering wellness tourists in spa environment D. Dimitrovski, A. Todorović // *Tourism Management Perspectives*. – 2015. – Vol. 16. – P. 259-265.
11. Allen K. The making of medical subjects: medical tourism and its adherence to neoliberal ideologies [Electronic resource] / K. Allen. – 2011. – Mode of access: <http://digital.library.temple.edu/cdm/ref/collection/p245801coll10/id/208938>
12. Шаповалова О.О. Сучасні тенденції розвитку «spa» і «wellness» туризму / О.О. Шаповалова, Ю.А. Сапа // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. – 2013. - № 1042. – С. 154-158.
13. Mainil T. Research for TRAN Committee – Health tourism in the EU: a general investigation [Electronic resource] / T. Mainil, E. Eijgelaar, J. Klijs, J. Nawijn, P. Peeters. – 2017. – Mode of access: [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/601985/IPOL_STU\(2017\)601985_EN.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/601985/IPOL_STU(2017)601985_EN.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua)
14. Global Wellness Economy Monitor, January 2017 [Electronic resource] / The Global Wellness Institute. – 2017. – Mode of access: <https://www.globalwellnessinstitute.org/global-wellness-institute-releases-global-wellness-economy-monitor-packed-with-regional-national-data-on-wellness-markets/>
15. Hall C.M. Health and medical tourism: a kill or cure for global public health? / C.M. Hall // *Tourism Review*. – 2011. – Vol. 66(1/2). – P. 4-15.
16. What Do We Know About Medical Tourism? A Review of the Literature With Discussion of Its Implications for the UK National Health Service as an Example of a Public Health Care System [Electronic resource] / J. Hanefeld, R. Smith, D. Horsfall, N. Lunt // *Journal of Travel Medicine*. – 2014. – Vol. 21. – P. 410–417. – Mode of access: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/jtm.12147>
17. Derco J. The Slovak Spas in the Light of the Health Care System / J. Derco // *Tourism Planning and Development*. – 2014. – Vol. 11(2). – P. 243-252.
18. Medical tourism: treatments, markets and health system implications: a scoping review [Electronic resource] / N. Lunt, R. Smith, M. Exworthy, S.T. Green, D. Horsfall, R. Mannion. – 2011. – Mode of access: <https://www.oecd.org/els/health-systems/48723982.pdf>
19. Munro J. How Big is the Medical Tourism Industry? [Electronic resource] / J. Munro. – 2016. – Mode of access: <https://www.mtqua.org/>

20. A guide to medical travel insurance (medical tourism insurance) [Electronic resource] // The Treatment Abroad medical tourism portal. – Mode of access: www.treatmentabroad.com/services/medical-travel-insurance
21. Medical Tourism Market (India, Thailand, Singapore, Malaysia, Mexico, Brazil, Taiwan, Turkey, South Korea, Costa Rica, Poland, Dubai and Philippines) – Global Industry Analysis, Size, Share, Growth, Trends and Forecast, 2013 – 2019 [Electronic resource] // Transparency Market Research. – 2013. – Mode of access: <http://www.mrrse.com/medical-tourism/preview-analysis>
22. UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex // UNWTO Tourism Barometer. – 2016 (January). – Vol. 14. – Mode of access: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/wtobarometereng.2016.14.1.1>

References.

1. Zablots'ka, R.O. (2003), *Svitovyy rynek posluh* [World market of services], Znannia Ukrainy, Kyiv, Ukraine.
2. Ile, F.L. and Tigu, G. (2017), “Medical tourism market trends – an exploratory research”, available at: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/picbe.2017.11.issue-1/picbe-2017-0114/picbe-2017-0114.pdf> (Accessed 15 Feb 2018).
3. Bookman, M. and Bookman, K. (2007), *Medical tourism in developing countries*, Palgrave Macmillan, New York, USA.
4. Encyclopædia Britannica (2017), “World Health Organization: UN public health agency”, available at: <https://www.britannica.com/topic/World-Health-Organization> (Accessed 15 Feb 2018).
5. Benhacine, D., Hanslbauer, T. and Nungesser, S. (2008), “German Health and Wellness Vacationers: Market Analysis and Recommendations”, *Selective Tourism*, vol. 1(3), pp. 32-52.
6. Smith, M. and Puczkó, L. (2015), “More than a special interest: Defining and determining the demand for health tourism”, *Tourism Recreation Research*, vol. 40(2), pp. 205-219.
7. Connell, J. (2013), “Contemporary medical tourism: Conceptualisation, culture and commodification”, *Tourism Management*, vol. 34, pp. 1-13.
8. Carrera, P. M. and Bridges, J. F. P. (2006), “Globalization and healthcare: understanding health and medical tourism”, *Expert Review of Pharmacoeconomics and Outcomes Research*, vol. 6(4), pp. 447.
9. Voigt, C., Brown, G. and Howat, G. (2011), “Wellness tourists: in search of transformation”, *Tourism Review*, vol. 66(1/2), pp. 16-30.
10. Dimitrovski, D. and Todorović, A. (2015), “Clustering wellness tourists in spa environment”, *Tourism Management Perspectives*, vol. 16, pp. 259-265.
11. Allen, K. (2011), “The making of medical subjects: medical tourism and its adherence to neoliberal ideologies”, available at: <http://digital.library.temple.edu/cdm/ref/collection/p245801coll10/id/20893> (Accessed 10 Feb 2018).
12. Shapovalova, O.O. and Sapa, Yu.A. (2013), “Modern trends in the development of "spa" and "wellness" tourism”, *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Mizhnarodni vidnosyny. Ekonomika. Krainoznavstvo. Turyzm»*, no. 1042, pp. 154-158.
13. Mainil, T., Eijgelaar, E., Klijs, J., Nawijn, J. and Peeters, P., (2017), “Research for TRAN Committee – Health tourism in the EU: a general investigation”, available at: [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/601985/IPOL_STU\(2017\)601985_EN.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/601985/IPOL_STU(2017)601985_EN.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua) (Accessed 14 Feb 2018).
14. The Global Wellness Institute (2017), Global Wellness Economy Monitor, January 2017, available at: <https://www.globalwellnessinstitute.org/global-wellness-institute-releases-global-wellness-economy-monitor-packed-with-regional-national-data-on-wellness-markets/> (Accessed 11 Feb 2018).
15. Hall, C. M. (2011), “Health and medical tourism: a kill or cure for global public health?”, *Tourism Review*, vol. 66(1/2), pp. 4-15.
16. Hanefeld, J., Smith, R., Horsfall, D. and Lunt, N. (2014), “What Do We Know About Medical Tourism? A Review of the Literature With Discussion of Its Implications for the UK National Health Service as an Example of a Public Health Care System”, *Journal of Travel Medicine*, vol. 21, pp. 410–417.
17. Derco, J. (2014), “The Slovak Spas in the Light of the Health Care System”, *Tourism Planning and Development*, vol. 11(2), pp. 243-252.
18. Lunt, N., Smith, R., Exworthy, M., Green, S.T., Horsfall, D. and Mannion, R. (2011), “Medical tourism: treatments, markets and health system implications: a scoping review”, available at: <https://www.oecd.org/els/health-systems/48723982.pdf> (Accessed 10 Feb 2018).
19. Munro, J. (2016), “How Big is the Medical Tourism Industry?”, available at: <https://www.mtqua.org/> (Accessed 12 Feb 2018).
20. The Treatment Abroad medical tourism portal, (2018), “A guide to medical travel insurance (medical tourism insurance)”, available at: www.treatmentabroad.com/services/medical-travel-insurance (Accessed 13 Feb 2018).
21. The Transparency Market Research (2013), “Medical Tourism Market (India, Thailand, Singapore, Malaysia, Mexico, Brazil, Taiwan, Turkey, South Korea, Costa Rica, Poland, Dubai and Philippines) – Global Industry Analysis, Size, Share, Growth, Trends and Forecast, 2013 – 2019”, available at: <http://www.mrrse.com/medical-tourism/preview-analysis> (Accessed 13 Feb 2018).
22. UNWTO Tourism Barometer (2016), “UNWTO World Tourism Barometer and Statistical Annex”, available at: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/wtobarometereng.2016.14.1.1> (Accessed 13 Feb 2018).

Стаття надійшла до редакції 20.02.2018 р.